

## A filosofía como sabedoría do amor. Raimon Panikkar\*

Victorino Pérez Prieto\*\*

"Pensare vuol dire soppesare l'amore che a una cosa per trovare il suo posto, per non fare violenza, per non dare fastidio... Il pensare é soppesare la cosa in sé per goderla, per capirla, perche diventa parte di me." (Raimon Panikkar, *L'altro fa parte di noi*)

"La filosofía es para mí *sabiduría del amor*, más que amor a la sabiduría... una clase especialísima de amor... Es la *sophia-jñana* contenida en el amor primordial... Y la sabiduría emerge cuando el *amor del conocimiento* y el *conocimiento del amor* se unen." (Raimon Panikkar, *La filosofía como estilo de vida*)

Raimon Panikkar (1918-2010) é un dos filósofos de orixe hispano con máis obra publicada e con máis proxección internacional, como manifestan os seus numerosos libros e artigos, e os aínda máis numerosos traballos publicados sobre el. Aínda que aparece con pouca extensión nas Historias da Filosofía

\* Com as devidas desculpas ao autor, a *Humanística e Teología* publica agora este artigo de homenagem ao Prof. Amaldo de Pinho, que debería ter sido saído no fascículo anterior.

\*\* Dr. en Filosofía e Teología.

Española, foi moi pouco estudado en España<sup>1</sup> e seguramente é menos coñecido en Portugal; en calquera caso, bastante menos que en Italia, Francia, Alemaña ou USA. Isto é unha clara expresión do que xa teño escrito en máis dunha ocasión verbo do pouco coñecemento e valoración da filosofía de Panikkar no ámbito español<sup>2</sup>; sobre quen se teñen publicado en España moi poucas monografías, moitas menos das que se teñen publicado, por exemplo, en Italia<sup>3</sup>.

Isto resulta particularmente escandaloso, cando se descubre o seu pensamento orixinal e que resulta unha ponte excepcional para o diálogo entre Occidente e Oriente; algo moi importante nos séculos XIX e XX, e cada vez máis imprescindible na centuria en que estamos.

A realidade de Panikkar e outros xigantes do pensamento español como Amor Ruibal, Unamuno, Ortega, Zubiri ou María Zambrano, manifestan ás claras a falsidade do aserto ilustrado de que España é "o Mar Morto da filosofía"; ou a famosa afirmación de Guizot sobre a filosofía española: "En la historia

<sup>1</sup> É expresivo disto a ausencia ou pouco espazo que ocupa en: G. Fraile, *Historia de la Filosofía Española* (2 vols.) Madrid, 1985<sup>2</sup> e 1972; J.L. Abellán, *Historia crítica del pensamiento español* (7 vols.) Madrid, 1979-1991 e o seu manual *Historia del pensamiento español: de Séneca a nuestros días*, Madrid 1998; M. Suances Marcos, *Historia de la Filosofía Española contemporánea*, Madrid, 2006; A. Savignano, *Panorama de la Filosofía Española del Siglo XX*, Granada, 2008; J. Ferrater Mora, *Diccionario de Filosofía*, 6 vols. Barcelona, 2004. Son unha excepción A. López Quintás, "Raimundo Panikkar: Irreductibilidad y complementariedad de ciencia y filosofía", en *Filosofía española contemporánea*, Madrid, 1970, 647-667 e A. Guy, "Panikkar", *Historia de la filosofía española*, Barcelona, 1985, 414.

<sup>2</sup> Cf. V. Pérez Prieto, "Raimon Panikkar", *Proyecto Ensayo Hispánico*, "Repertorio de ensayistas y filósofos. Raimon Panikkar", <http://www.ensayistas.org/filosofos/spain/panikkar/>

<sup>3</sup> En España: J. Rovira Tena, *Raimon Panikkar, catalá universal*, Barcelona 1993; J. Pigem, *El pensamiento de Raimon Panikkar: Interdependencia, pluralisme, interculturalitat*, Barcelona 2007; V. Pérez Prieto, *Más allá de la fragmentación de la teología, el saber y la vida: Raimon Panikkar*, Valencia 2008 e *Dios, Hombre, Mundo: La trinidad en Raimon Panikkar*, Barcelona 2008, J.L. Meza, *La antropología de Raimon Panikkar*, Bogotá 2009. Ademais dos vols. colectivos: *Raimundo Panikkar (Anthropos)*, 1985; *Philosophia pacis. Homenaje a Raimon Panikkar* (M. Siguan, ed.) Barcelona 1989; *Samâdhânam. Homenaje a Raimon Panikkar* (Ilus. Revista de Ciencias de las Religiones, 2001) e *La filosofía intercultural de Raimon Panikkar* (I. Boada, ed.) Barcelona 2004. En Italia: A. Rossi, *Pluralismo e armonia. Introduzione al pensiero di Raimon Panikkar*, Città di Castello 1990, 2010<sup>2</sup>; G. Cognetti, *La pace è un'utopia? La prospettiva di Raimon Panikkar*, Soveria Mannelli 2006; P. Barone, *Spensierarsi. Raimon Panikkar e la macchina per cinguettare*, Bologna 2007; R. Cappellini, *Sulle tracce del sogno dell'uomo. A colloquio con Raimon Panikkar tra tradizioni e pensiero contemporaneo*, Milano 2010; P. Calabró, *Le cose si toccano, Raimon Panikkar e le scienze moderne*, Bologna 2011; R. Luise *Raimon Panikkar, profeta del dopodomani*, Milano 2011; F. Comina *Il Cerchio di Panikkar*, Trento 2011; e mesmo a edición italiana dun dos meus traballos *Raimon Panikkar: Oltre la frammentazione del sapere e della vita*, Milano 2011. E moitas máis en inglés, alemán e francés.

de la filosofía puede suprimirse sin grave menoscabo el capítulo referente a España"<sup>4</sup>. Pero fai en parte certa a afirmación de Unamuno e outros (H. Bergson, J. Chevalier, Menéndez Pelayo...) de que a filosofía en España supera os estreitos límites académicos e mesmo o que tradicionalmente é o seu ámbito específico, para facerse tamén desde a literatura, a teoloxía e a mesma mística.

Raimon Panikkar desconcerta, descoloca e, con todo, é un home que seduce, aínda que non se estea totalmente de acordo co que di. Seduce polo seu verbo creativo e a súa escritura brillante; pero sobre todo polo seu agudo e rico pensamento, que abre a concepcións habitualmente diferentes do común. Raul Fomet-Betancourt expresaba isto que veño de dicir cunhas sabias palabras:

"Raimon Panikkar no filosofa *para tener razón* ni *para que se le dé la razón*, sino más bien *para ofrecer posibles caminos*, *para abrir accesos* a los problemas que nos atormentan hoy y *proponer alternativas de conversión y salvación*. No filosofa *para imponer saber* sino *para proponer una actitud sabia*, para motivarnos a la sabiduría. Lo decisivo en el aporte de Raimon Panikkar... es que *no nos da un pensamiento hecho para ser repetido*. No; se trata, por el contrario, de *un pensamiento que motiva a pensar con él*, es decir, que nos impulsa a pensar *como un proceso de acompañamiento dialógico* en el que no sólo aprendemos a pensar cosas con los otros sino que nos vamos dejando pensar y comprender también por todo lo que vamos pensando, porque es un proceso de verdadero conocimiento, esto es, de nacimiento y renacimiento."<sup>5</sup>

A riqueza do pensamento de Panikkar nace non só da súa capacidade intelectual e espiritual, senón tamén da *interculturalidade* na que se moveu toda a súa vida. A súa voluminosa obra "testifica non só o seu versátil temperamento, senón tamén o riquísimo universo no que vive, se move e chegou a ser"<sup>6</sup>.

## 1. A filosofía é teoría e praxe: unha actividade persoal e intercultural

"La auténtica filosofía no es un pensar algebraico ni un lujo de los especialistas que intentan llegar a ideas inteligibles, 'claras y distintas', sino que

<sup>4</sup> Cf. G. Fraile, *Historia de la Filosofía Española*, I, 20ss.

<sup>5</sup> R. Fomet-Betancourt, "Ciencia, tecnología y política en la filosofía de Raimón Panikkar", en I. Boada (ed.), *La filosofía intercultural de Raimon Panikkar*, Centre d'Estudis de Temes Contemporanis-Pòrtic, Barcelona 2004, 131.

<sup>6</sup> Francis X. D'Sa, "The Notion of God", en J. Prabhu (ed.), *The Intercultural Challenge of Raimon Panikkar*, New York 1996, 26-27.

trata de las cuestiones más vitales de la existencia humana, aunque los profesionales las revistan de expresiones más o menos idiosincrásicas, acaso porque nuestro lenguaje habitual se ha banalizado."<sup>7</sup>

Ao falar da filosofía de Panikkar, a primeira cuestión é a máis elemental ¿que é a filosofía?: "Filosofía é aquela actividade humana que se pregunta polos fundamentos mesmos do vivir do home baixo o ceo e sobre a terra"; ao que engade que a Filosofía é "o concomitante consciente e crítico camiñar do home"<sup>8</sup>. Pero, a filosofía é *máis* que *logos*, teoría... é tamén *sentimento* e *praxe*:

"Una filosofía que sólo se ocupa de estructuras, teorías ideas, y se aparta de la vida, evita la praxis y reprime los sentimientos, e para mí no sólo unilateral, porque deja aspectos de la realidad sin considerar, sino también mala filosofía. La realidad no puede aprehenderse, comprenderse, ser realizada con un solo órgano o sólo en una de sus dimensiones. Esto convertiría a la filosofía en otra ciencia, en un tipo de álgebra, pero destruiría la filosofía como sabiduría e impediría su expresión en un estilo humano de vida."<sup>9</sup>

A filosofía é unha actividade humana, persoal e *intercultural*.

"La filosofía es aquella actividad por la que el hombre participa conscientemente y de forma más o menos crítica en el descubrimiento de la realidad y se orienta en ella.

Al decir actividad queremos superar el reduccionismo que representa una cierta concepción de la filosofía como algo meramente teórico. Una filosofía intercultural no puede eliminar la dimensión de praxis, entendida ésta no sólo en un sentido platónico y/o marxista sino también eminentemente existencial, para utilizar otra palabra polisémica. La palabra 'actividad' quiere también hacer notar que se trata de un acto, de un *agere* humano y que por tanto no tiene por qué limitarse a una mera operación mental o racional."<sup>10</sup>

Pero ademáis, a filosofía é *logos* e a un tempo *mythos*, no proceso de descubrimento "do que é e do que *somos*", e nunha participación no dinamismo

<sup>7</sup> R. Panikkar, "Prólogo" a M. Cavallé, *La sabiduría de la no-dualidad. Una relexión comparada entre Nisargadatta y Heidegger*, Barcelona, 2008, 18.

<sup>8</sup> R. Panikkar, "Religión, Filosofía y Cultura", *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones*, Madrid, 1 (1996), 125-126.

<sup>9</sup> R. Panikkar, "Autobiografía intelectual. La filosofía como estilo de vida", *Anthropos*, 53/54 (1985) 12.

<sup>10</sup> R. Panikkar, "Religión, Filosofía y Cultura", *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones*, Madrid, 1 (1996), 130.

da realidade. A vida, así como a realidade na que vivimos, foinos dada e atopámonos inmersos nela. Imos *desvelando* a verdade *coqueta* da Realidade, que se descubre e encubre simultaneamente, nun proceso progresivo que non remata nunca.

"La realidad *se nos descubre* por ella misma, pero también *la descubrimos* en virtud de nuestra participación activa en el dinamismo propio de la realidad de la que formamos parte. Ni que decir tiene que este descubrimiento o esta revelación ocurre dentro de unos parámetros limitados que nos constituyen y de los que somos conscientes. La actividad filosófica es tanto un descubrimiento de lo que *es* y *hay* como de lo que *somos*. Es un descubrimiento parcial, hipotético, dudoso, imperfecto, contingente; pero *una re-revelación* al fin y al cabo. Revelación, que por el hecho de serlo, lo continúa siendo; esto es, un desvelamiento que no termina nunca, no sólo por una posible infinitud de la realidad, sino por nuestra misma finitud que hace que todo descubrimiento vaya acompañado de un encubrimiento. Prácticamente todas las filosofías han sabido que la verdad es *coqueta*: se descubre y encubre simultáneamente. No sólo la verdad absoluta nos deslumbraría, sino que no nos alumbraría porque no podría ser total si nosotros no estuviéramos en ella. A toda incursión de la luz o inteligibilidad del *logos* en la esfera oscura del *mythos* le acompaña otra sombra que el *logos* deja atrás y que el *mythos* discretamente recubre."<sup>11</sup>

Nesta relación entre teoría e praxe, a filosofía é *sabedoría do amor*, ou *sabedoría amorosa*. E o filósofo é un *amador*; cun estilo de vida que busca unha harmonía na que o *amor ao coñecemento* e o *coñecemento do amor se unen*, tal como veremos a continuación. Por iso, para facer filosofía precísase "un corazón puro", un espírito ascético e unha "total entrega"; isto inclúe o aspecto crítico e a lóxica, pero transcéndeo para culminar "nunha experiencia única"<sup>12</sup>. Raimon Panikkar é un filósofo fondamente comprometido, que busca a plenitude da realidade; foi un home dominado pola *paixón do todo*, polo "*meleta to pan*" de Periandro de Corinto. E como Kant e Ortega, non *ensinaba filosofía* –aínda que coñecía ben a historia da filosofía occidental e do pensamento oriental– senón *a filosofar*. Por iso, como Ortega y Gasset, está en contra do que aquel chama "terrorismo intelectual dos laboratorios"<sup>13</sup>.

<sup>11</sup> *Ibid.*, 131.

<sup>12</sup> *Ibid.*

<sup>13</sup> Cf. J. Ortega y Gasset *¿Qué es la filosofía?*, Prólogo de J. L. Molinuevo, 20, Alianza Ed. Madrid 1997.

Toda a indagación e actividade filosófica de Panikkar non obedece a un simple interese intelectual, senón que responde á firme vontade de actuar e favor da xustiza e da verdade; en definitiva, da dignidade e a plenitude humanas. Pero, ademais, esa paixón filosófica e vital foi a que o levou a crear nocións e palabras para expresar mellor esta.

## 2. A filosofía ¿unha realidade ancorada en augas gregas e europeas?

José Ferrater Mora di no seu coñecido *Diccionario de Filosofía* que tres dos problemas que se plantean con respecto á filosofía son o termo *filosofía*, as orixes desta e o seu significado. Verbo do termo, como é sabido, a verba grega φιλοσοφία ten habitualmente a significación etimolóxica de "amor a sabedoría", ou "amor ao saber"; os gregos distinguían entre *saber* como coñecemento teórico (ἐπιστήμη) e *sabedoría* como coñecemento á vez teórico e práctico (σοφία), o propio do sabio. Antes do substantivo *filosofía*, usáronse os verbos *filosofar* (Herodoto) e o nome *filósofo*. Este último aparece por vez primeira en Heráclito (fr. 35); pero, parece ser que o primeiro en chamarse a si mesmo *filósofo* foi Pitágoras: "amante da sabedoría". Os primeiros autores cristiáns utilizárono tanto para falar da sabedoría pagá (San Clemente de Alexandría) como para falar da sabedoría cristiá, mesmo do "cristián perfecto" e até de Cristo<sup>14</sup>.

Unha cuestión que me parece moi importante é se a filosofía grega non ten antecedentes ou os ten, e, en todo caso, se ten paralelos noutra filosofía ou pensamento. Mentres uns din que a filosofía "só podía xurdir nos gregos", outros falan das influencias orientais (Exipto, China e especialmente a India, que tivo especulacións que merecen claramente o nome de "filosóficas"). A opción de Ferrater Mora, como a da maioría do pensadores occidentais, é que o sentido do término *filosofía* acadou só a "madureza" en Grecia; aínda que se poida falar de "filosofía oriental", "filosofía india", "filosofía china", "filosofía china", etc. Pero, ao falar de *filosofía oriental*, inicia a entrada do seu *Diccionario* cun expresivo "mellor dito, o *pensamento* dos países..."; pois a definición *filosofía oriental* ofrécelle uns inconvenientes que expresa así (subliñado meu):

"Uno de los mayores es que cuando se intenta desarrollar su contenido hay que abandonar con frecuencia el tipo de pensamiento *propia*mente filosófico y referirse más bien al *pensamiento religioso* o bien inclusive a *formas generales de la correspondiente cultura*..."<sup>15</sup>

<sup>14</sup> Cf. J. Ferrater Mora, "Filosofía", *Diccionario de Filosofía*, II, Barcelona 2005, 1270-1271.

<sup>15</sup> *Ibid.*, 1345.

Paréceme que esta perspectiva da filosofía-pensamento –moi común entre os filósofos occidentais– é etnocéntrica e reduccionista. É expresivo disto o que o mesmo Ferrater di máis adiante sobre o que considera o meirande “problema” da filosofía oriental: que está determinada por “un tipo especial de *saber*”. A filosofía oriental “*tende a ser un saber de salvación*” –di-, e os outros saberes “desenvólvense e prosperan” en función dese saber primario. Isto vincula constantemente esa filosofía co pensamento relixioso; o que fai do “filósofo” oriental un *sabio* que busca reintegrarse na Realidade verdadeira, mentres o occidental sería un *razonador*, un “intelectual”, un “técnico da intelixencia”, que ten un “afán de obxectividade”, non de salvación<sup>16</sup>. Trátase dunha distinción que me semella máis ben pobre, e mesmo coa que non sei se estarían de acordo tódolos filósofos occidentais... Desde logo, Raimon Panikkar non.

Compre lembrar que os considerados en Occidente como fundadores da filosofía, os clásicos gregos desde Parménides a Platón, xa vían a filosofía como *salvación*. Atopámolo no *Poema* de Parménides, o único texto que nos quedou del e que inaugura o discurso e o pensamento do ser en Occidente. E máis especificamente en Platón; os seus *Diálogos* remiten a unha *sabedoría*, máis que a unha doutrina, e para el, “a sabedoría filosófica aspira a unha transformación da alma (*metanoia tês psychês*)”<sup>17</sup>. E ¿que é o empeño nesta *metanoia* senón un tipo de busca da salvación?; particularmente desde a idea do Ben como absoluto, contaminada na caverna, á busca da unidade escindida na materia. Xa non digamos en Plotino e o neoplatonismo, no que o cristianismo atopou a base filosófica para elaborar esa primeira teoloxía cristiá que fixeron os Santos Padres da Igrexa. Plotino, á vez un filósofo e un místico, é o gran pensador occidental do Un; até o punto de ser o inaugurador en Occidente da teoloxía negativa: a meirande imaxe deste Un, que é sempre inefable, é o *Amor*, que o envolve todo; nós somos participación del. E logo en Avicena e Averroes.

Volvendo ao tema da *calidade filosófica* do pensamento oriental, Mónica Cavallé, filósofa española especialista en Heidegger e no pensamento oriental, escribe:

“En ningún caso se justifican quienes postulan el origen griego de la filosofía con el argumento de que en las civilizaciones orientales no ha tenido lugar la emancipación o autonomía del conocimiento racional, necesaria para que estas puedan abandonar lo que supuestamente sería su estadio pre-filosófico. Este argumento es insostenible. El cultivo del pensamiento lógico-discursivo,

<sup>16</sup> *Ibid.*, 1346.

<sup>17</sup> Cf. J. Grondin, *Introducción a la metafísica*, Barcelona, 2006, 58.

y su aplicación al conocimiento de los principios y as causas, no es ajeno al mundo índico. Antes que Aristóteles expusiera su lógica, la darsana índica *Nyâya* –dedicada al estudio de la naturaleza y os límites del conocimiento razonado y discursivo– había establecido ya una detallada elaboración de los argumentos demostrativos válidos, o leyes del silogismo. El mismo Sâmkhâra, y más aún algunos de sus seguidores, son incuestionables exponentes de un razonamiento que no tiene nada que envidiar a las sutilezas dialécticas de la filosofía occidental. El despliegue crítico de las posibilidades del conocimiento racional ha estado presente con inusitada fuerza y con mucha anterioridad a lo que se calificará del ‘milagro griego’. La creencia en la exclusiva de Occidente sobre este tipo de conocimiento ha sido uno de sus ‘mitos’ afortunadamente en vías de ser superado; un ‘mito’ según el cual la historia del pensamiento se inició en Tales.”<sup>18</sup>

A longa cita, coa que coincido plenamente, evítanos máis reflexións ao respecto. De xeito semellante, o profesor da USC Nel Rodríguez Rial, fala tamén do filósofo como *sabio*, da “verdadeira *sabedoria*” do filósofo e deste coma un *gourmet*; porque o *bo filósofo* é o *home sabio*; non “aquele que aca para o saber polo saber” –a erudición é “o capitalismo da alma”-, senón o que “pon o seu impulso e apetito de coñecer, ao servizo do impulso por perseverar e enriquecer o seu ser”: un “*gourmet*, un experto en *sapideces*, nos *saberes* das cousas; isto é, nos seus *sabores*”<sup>19</sup>.

Por outra banda, temos a cuestión da relación entre os saberes da *filosofía* e os da *ciencia*; palabras, quizais, moitas veces equívocas. As contraposicións que se fan a miúdo entre *ciencia* e *filosofía* son un vicio moderno, debido a prexuízos e incompreensións entre ambas disciplinas, que camiñaron xuntas moito tempo e deben seguir facéndoo; e do mesmo xeito a *teoloxía*, na súa relación coa filosofía. Contrariamente ao que moitas veces se afirma, as súas nocións fundamentais, expresión da busca da verdade, correspóndense: non é certo que a ciencia sexa algo *natural*, mentres a filosofía e a teoloxía sexan pura *especulación*. De feito, como é ben sabido, tanto a ciencia como a filosofía teñen unha raíz común en Grecia, baixo a común denominación de *física*; os primeiros filósofos adoitaban chamarse *physikoi*, aínda que co transcurso dos séculos cada unha das disciplinas fora tendo a súa historia particular, e se xunguiron *filosofía*, *metafísica* e *teoloxía*, saberes de natureza máis especulativa, fronte á *ciencia*, máis empírica. Xavier Zubiri di que a filosofía é o que

<sup>18</sup> M. Cavallé, *op. cit.* 55.

<sup>19</sup> Nel Rodríguez Rial, “Informe para una Academia o Elogio de la filosofía”, Ponencia no IX Simposio Luso-Galaico de Filosofía, Braga 2011, en prensa no Centro de Estudos Humanísticos, Universidade do Minho.



está *maís aló* das ciencias; máis aló do saber adquirido no trato efectivo coas cousas pola impresión real das súas notas<sup>20</sup>.

Que é logo a *filosofía*? Esta é xa una pregunta "eminentemente filosófica", como dí o mesmo Panikkar<sup>21</sup>. Cada sistema filosófico pode valer como unha resposta á pregunta sobre o que é a filosofía e o que representa a "actividade filosófica"; unha actividade sumamente diversa, como nos mostra a mesma historia da filosofía; a historia da filosofía é a historia da idea mesma da filosofía. As súas tendencias mestúranse con frecuencia xa desde os gregos (Platón é a vez especulativo, crítico e práctico, racional e místico). Logo foi una pregunta elaborada de xeito distinto, segundo fora un cristián, un xudeu ou un musulmán; pero tamén un hindú –e mesmo segundo a faga un dualista, un monista ou un *advaitin*, e nisto segundo a faga un *baktin* ou un *jñanin*-, un budhista, un taoísta... Na Idade Media, o cristianismo definea en relación á teoloxía (*ancilla philosophiae*...); submisión que levou a unha vontade férrea na modernidade de separación e mesmo confrontación filosofía *versus* teoloxía.

Para Ortega y Gasset, a filosofía "antes que un sistema de doutrinas cristalizadas, [es] una *disciplina de liberación* íntima que enseña a sacar triunfante el pensar propio y vivo de todas las ataduras dogmáticas"<sup>22</sup>: a filosofía é un "afán". A filosofía é "coñecemento do Universo"; ou sexa: "un sistema integral de actitudes intelectuales en el cual se organiza metódicamente la aspiración al conocimiento absoluto"<sup>23</sup>. A filosofía nace da vida e é unha necesidade vital do ser humano, unha "aventura planificada de final incerto", un modo de pensar radical que vai a raíz das cousas. Para el, cunha semellanza ao concepto panikkariano de filosofía, *no filosofar é necesario que estea presente o amor*: "La filosofía, que busca el sentido de las cosas, va inducida por el eros. La meditación es un ejercicio erótico. El concepto un rito amoroso"<sup>24</sup>. Ademais, contrariamente ao que moitos teñen dito, a filosofía ten una *engagement* emocional meirande coas cousas e a experiencia que as mesmas ciencias. Como escribe Nel Rodríguez Rial: "Para Ortega, el filosofar, el gayo trabajo de la inteligencia, debe ser un ejercicio luminoso de amor al mundo y de graciosa seducción de los otros"<sup>25</sup>.

Volvendo ao título deste apartado, é sabido que para Heidegger a *filosofía* é, sobre todo, unha creación grega; máis aínda, unha realidade ancorada en

<sup>20</sup> Cf. X. Zubiri, "Ciencia y realidad", *Naturaleza, Historia, Dios*, Madrid 1999<sup>11</sup>, 78.

<sup>21</sup> "Religión, filosofía y cultura", art. cit. 125.

<sup>22</sup> J. Ortega y Gasset, Prólogo a *Pedagogía general*, *Obras completas* VI, Madrid 1983, 266.

<sup>23</sup> J. Ortega y Gasset, *Qué es filosofía?*, *Obras completas* VII, 309-310.

<sup>24</sup> J. Ortega y Gasset, *Las meditaciones del Quijote*, *Obras completas* I, op. cit. 351.

<sup>25</sup> Nel Rodríguez Rial, "Ortega, 'o homecinho da flauta' o el liberador de caverna", en G. Magalhaes (ed.), *Actas do Congresso Relipses III*, Universidade de Beira Interior, Covilha 2007, 337-338.

augas gregas e europeas: "A palabra φιλοσοφία dinos que a filosofía é o que primeiramente determina a existencia daquelo grego. E non só isto: a filosofía define tamén o máis básico da nosa historia eurooccidental... *A filosofía é, na súa esencia, grega*"<sup>26</sup>. Pero o Heidegger maduro sinala que coas ciencias e a "era atómica", esta filosofía *chegou ao seu remate*. E a consumación da metafísica por parte de Nietzsche abre ao "pensamento planetario": "o final da filosofía non é o paso ao final do pensamento, senón que se abre a outro inicio"<sup>27</sup>; un novo modo de pensar: cómpre atreverse a intentar un *pensar planetario*.

Aquí é onde o pensamento intercultural de Panikkar semella ser o aporte máis relevante; por ser herdeiro e desenvolvedor das tradicións culturais de occidente e oriente, que conflúen nos seus escritos e no seu pensamento, e por ser un dos poucos verdadeiramente capacitados para facer ese encontro que abre a unha nova era do pensamento. Panikkar é moi consciente do reduccionismo monocultural que representa reducir a filosofía á concepción que ven dos gregos e que foi desenvolvida en Occidente, no que os estudantes de filosofía estudan como a única "Historia da Filosofía".

"Debido tanto a la predominancia mundial de la cultura occidental en este último milenio, como al hecho concreto de que la cuestión sobre que es la filosofía se ha formulado con una palabra helénica, la mayoría de los estudios dedicados al tema han sido más o menos monoculturales. Se ha preguntado por lo que sea la filosofía partiendo de aquello que los griegos primigeniamente entendieron por tal. Desde una cultura y con los instrumentos de una cultura nos hemos acercado a tierras lejanas –a culturas ajenas."<sup>28</sup>

De cara a un futuro fecundo da filosofía, Panikkar ten unha postura moi clara:

"El rejuvenecimiento de la Filosofía *no puede venir de una sola cultura*, y menos aun exclusivamente del *mundo tecnocientífico* moderno. *La tarea de hoy es urgentemente intercultural...* [Pero] una Filosofía intercultural no estudia otras filosofías, sino que *cambia la propia percepción de lo que es la Filosofía*."<sup>29</sup>

<sup>26</sup> M. Heidegger, *Was ist die Philosophie?*, cita tomada de J. Pigem, *El pensament de Raimon Panikkar. Una filosofía de la interdependencia*, Barcelona 1998, 46.

<sup>27</sup> Citas tomadas de J. Pigem, *ibid.*, 45.

<sup>28</sup> "Religión, Filosofía y Cultura", art.cit., 128.

<sup>29</sup> R. Panikkar, "A Nonary of Priorities", Conferencia pronuncia no simposio internacional "Philosophy and the Human Future", celebrado en Cambridge en 1989, trad. española "Un novenario de prioridades", *Papers d'innovació social*, Barcelona, Eco-concern, 13 (1992), 6-13.

De maneira semellante, Mónica Cavallé comeza o seu libro dicindo que "resulta inaprazable" e aínda "urxente" o diálogo entre as distintas tradicións de pensamento; cómprenos unha terceira vía ao que Mircea Eliade chama "provincianismo cultural"; unha vía alén "tanto da *monoculturalidade* como da multiculturalidade atomizada". Esta vía é a *intercultural*. Moitos son os que en Occidente miran a Oriente na busca de alternativas ao impasse do pensamento e á hipertrofia da mentalidade racionalista e instrumental ou técnica, ao baleiro espiritual que obrigan a un cuestionamento fondo dos presupostos da nosa civilización:

"La actual astenia del pensamiento filosófico, el final de los discursos con pretensión de ultimidad y la consiguiente crisis de identidad de la filosofía...

Hay que buscar en la entronización que la filosofía ha hecho de cierto concepto de 'razón', las raíces del creciente imperio de la tecnocracia moderna...

Como ha mostrado Heidegger, la filosofía occidental ha dado la espalda en gran medida a las experiencias originarias, muy en particular a la experiencia del Ser."<sup>30</sup>

Posiblemente, Heidegger era consciente de que o rexurdimento da Filosofía non podía vir só de Occidente, e a necesidade do carácter intercultural que apunta Panikkar había resultarlle moi interesante e cheo de posibilidades para el; de aí a súa amizade co mozo Panikkar, que durou ata a morte do pensador alemán. Pero non semella moi clara en Heidegger unha perspectiva intercultural propiamente dita; quizais só o sentimento de que habería cousas aproveitables nas outras culturas alén da grega-xermana-europea, e particularmente a súa propia...<sup>31</sup>. Con todo, M. Cavallé insiste unha e outra vez en que Heidegger é o pensador occidental contemporáneo "que de modo máis lúcido reflexionou sobre os límites da filosofía", e mesmo sobre a súa desviación histórica que deu orixe ao perigo da explotación desmedida da terra.

"Ha insistido en la urgencia de un nuevo pensamiento que, en sus líneas maestras está alineado con la *sabiduría perenne*... porque ha insistido en la urgencia del diálogo con el pensamiento de las culturas orientales... Es indiscutible la influencia del extremo Oriente en su pensamiento tardío. De hecho ha invitado y contribuido como casi ningún pensador occidental del s. XX al diálogo intercultural."<sup>32</sup>

<sup>30</sup> M. Cavallé, *op. cit.*, 24.

<sup>31</sup> Como suxire Pigem e algúns outros, Heidegger compartía as ideas de Herder sobre a superioridade do pobo alemán, como herdeiro do pensamento e os ideais dos gregos, e como pobo elixido para liderar o progreso no mundo. Cf. J. Pigem, *op. cit.*

<sup>32</sup> M. Cavallé, *op. cit.*, 26.

### 3. A Filosofía como sabedoría do amor; o filósofo como amante

Raimon Panikkar doutorouse en Filosofía na Universidade de Madrid en 1946, cunha tese que se convertería no seu primeiro libro (*El Concepto de naturaleza. Análisis histórico y metafísico de un concepto*) e onde manifesta as súas inquedanzas filosóficas fundamentais: o problema e o sentido do *ser*, a pregunta pola *estructura da realidade*, o problema metafísico da natureza, sabedor do descrédito contemporáneo da metafísica no pensamento occidental.

"La cuestión de la naturaleza es el problema del *ser* y del *sentido del ser*... no es otra cosa, en el fondo, que la cuestión acerca de *estructura de la realidad*... Toda la Filosofía no es otra cosa que la compleja respuesta a esta sencilla pregunta... ¿qué es lo que constituye la naturaleza de las cosas?"<sup>33</sup>

Desde as primeiras páxinas, Panikkar polemiza coa filosofía moderna, caracterizada non só polo descrédito da metafísica, senón tamén polo que chama "separatismo da razón", que levou á súa "absolutización e endeusamento (idealismo) e logo ao su destronamento e superación (irracionalismo)"; para el, ese "acantoamento da Fe" é o que ocasiona no fondo a escisión do home. Esta polémica de Panikkar co pensamento moderno agudízase co determinismo cartesiano, que considera a natureza como contraposta a espírito; critica o idealismo de Kant, Fichte, Schelling e, sobre todo, Hegel, todos manifestan para el o "endeusamento da razón". Curiosamente, unha figura fundamental da esquerda hegeliana, L. Feuerbach, propón coma novo comezo para a filosofía a incorporación do principio do *corazón* a carón do da *razón*: a nova filosofía "repousa na *verdade do amor*, na verdade do sentimento" como condición de acceso ao home real; desta maneira, o amor convértese, obxectivamente en criterio do ser, e obxectivamente, en criterio da verdade: "Si la vieja filosofía decía: lo que no es pensado no es, la nueva filosofía, por el contrario dice: lo que no es amado ni puede ser amado no es... Donde no hay amor, no hay tampoco verdad"<sup>34</sup>. Atopamos xa en Feuerbach unha concepción da filosofía cunha semellanza ao concepto desta como "sabedoría do amor" que expresa Panikkar, tal como veremos logo.

Máis que a filosofía moderna, en *El Concepto de naturaleza* sedúcenlle a Panikkar as novas ciencias fisicomatemáticas (a relatividade, os quanta e a mecánica ondulatoria, etc.), "o último chanzo na evolución do concepto de natureza": "A base de desenganos sufridos no mesmo seo da ciencia, polo

<sup>33</sup> *El Concepto de naturaleza. Análisis histórico y metafísico de un concepto*, Madrid 1951, 1972<sup>2</sup>, 4.

<sup>34</sup> L. Feuerbach, *Principios de la filosofía del futuro*, Barcelona 1976, 118.

influxo metafísico do home e o froito dunha filosofía realista e metafísica, vaise abrindo paso unha visión máis plena do mundo que considera a esfera captada pola ciencia como unha faceta da complexa realidade". Desenvolverá isto logo en *Ontonomía de la ciencia*, libro froito do traballo da súa Tese en Ciencias (Madrid 1958)<sup>35</sup>.

Coma outros grandes pensadores hispanos do seu tempo (Zubiri ou Amor Ruibal), a filosofía escolástica está no fundamento do pensamento de Panikkar, e sempre tivo moi en conta dous elementos fundamentais desta: a súa valoración da tradición e da *scientia sacra*. Recoñecendo o alto valor da Filosofía, sempre manifestou que esta, illadamente, non era quen de dar o último e integral sentido da existencia, que non pode atoparse sen a axuda da relixión<sup>36</sup>. Non se trata de converter de novo á Filosofía na *ancilla theologiae* medieval, senón de integrar ambas, pois "a fe é o catalizador da razón"<sup>37</sup>. Pero a filosofía é para Panikkar moito máis; a súa progresiva interculturalidade obrigouno a ir, necesariamente, máis aló dos marcos estreitos do pensamento escolástico e mesmo do occidental, aínda que teña sempre moi en conta a ambos, como vimos na Introducción. Estudando a Panikkar, resulta evidente que o seu pensamento vai moito máis aló, particularmente pola súa maneira de relacionar Deus, o Mundo e a Conciencia, embebida no pensamento oriental, pero sen deixar de beber na tradición do pensamento occidental e nos modernos.

Raimon Panikkar pensa que sería bo chamar á filosofía co nome máis amplo de *pensamento*. Pero a mesma verba helénica *filosofía* parécelle válida si se utilizara coma *símbolo* de algo que até agora non había razón de que estivera presente no significado do que orixinariamente se chamaba e aínda se chama "filosofía"<sup>38</sup>. En todo caso, para Raimon Panikkar na verba *filosofía*, tanto *filo* como *sophia* –"sabedoría", mellor que "ciencia"– son dous termos importantes; aínda que lidos de maneira complementaria á tradicional na filosofía occidental desde Platón ("amor á sabedoría"). Así, sen negar o valor deste *amor á sabedoría*, inverte os termos e defínea, tal como apuntabamos atrás, como: *sabedoría do amor*. Pero precisando de que *amor* se trata; non simplemente *eros*, *agapé* ou *filia*; senón un amor que non é soamente espontáneo, senón reflexivo e ao mesmo tempo extático, non reflexivo.

Marcado pola tradición cristiá e o pensar oriental, a filosofía é para Panikkar, sobre todo *sabedoría*, *gnose*, *jñana*. Entendendo esta sabedoría

<sup>35</sup> *Ontonomía de la ciencia. Sobre el sentido de la ciencia y sus relaciones con la filosofía*, Madrid 1961.

<sup>36</sup> R. Panikkar, "Síntesis. Visión de síntesis del universo", *Arbor* 1 (1944).

<sup>37</sup> "Autobiografía intelectual. La filosofía como estilo de vida", 29.

<sup>38</sup> Cf. R. Vachon, "Proleg. La filosofía intercultural, epifanía d'esperança en un món ambivalent", en *La filosofía intercultural de Raimon Panikkar*, I. Boada (ed.), op. cit., 23.

(*wisdom*) como arte e ciencia da vida; como expresa nun dos seus textos en inglés: "Entendo a sabedoría (*sophia*) como arte e ciencia da vida. Filosofía (*philo-sophia*) sería, logo, o amor pola arte e a ciencia da vida; ou sexa, a praxe e a ciencia da vida"<sup>39</sup>. Pero como indicabamos, non é só "amor á sabedoría", nin sequera só amor "ao arte e ciencia da vida", senón *sabedoría do amor*. Así o fai no seu ensaio "La filosofía como estilo de vida", onde di o que para el representa *realmente* a filosofía, máis aló dunha ou doutra escola:

"La filosofía es para mí *sabiduría del amor*, más que amor a la sabiduría... una clase especialísima de amor... No es simplemente *eros* o *agapê* o *bhakti* o *prema*. Es la *sophia* (*jñana*) contenida en el amor primordial... Es el resplandor del *kârma* original y originante de todo... Y la sabiduría emerge cuando el amor del conocimiento y el conocimiento del amor se unen."<sup>40</sup>

A filosofía é "unha clase especialísima de amor", di, que vai alén de outras moitas dimensións do amor; fala neste texto de *eros* ou *agapê*, e os seu equivalentes hindús *bhakti* ou *prema*; como podía falar tamén do amor de *philia*, ou do paterno-filial, etc. O amor do que fala a súa concepción da filosofía é o da *sophia* (*jñana*) "contida no amor primordial"; o froito do amor que ultrapasa a conciencia sensual e intelectual; unha sabedoría que vai ao fondo do amor, superando os dualismos tan característicos do pensamento e da antropoloxía occidental. Esta sabedoría emerxe "*cando o amor do coñecemento e o coñecemento do amor se unen*"; ou o que é o mesmo, cando se esperta a unha Vida que supera o que esta vida significa.

Por iso, para Panikkar, "amor á sabedoría" e "sabedoría do amor" deben estar intimamente unidos, como expresa magnificamente nestas liñas (subliñado noso).

"El filósofo es *amante de la sabiduría* porque participa de la *sabiduría del amor*; y en cuanto tal es filósofo: no ha escindido el amor del saber ni ha subordinado el uno al otro. El filósofo no sabe a secas, sino que ama el saber. El filósofo no es sólo el *amante del saber*, sino que él mismo es *sapiente del amor*; esto es, un saber que, no cesando de amar, sabe (*saborea*) que el amor no es posesión sino dádiva, que el amor no termina nunca, ni se queda fijo de una vez para siempre. El filósofo no *encuentra* la verdad, sino que la *ama*, no la descubre sino que la recubre con su mismo amor...

<sup>39</sup> R. Panikkar, "A Self-Critical Dialogue", en J. Prabhu (ed.), *op. cit.*, 227.

<sup>40</sup> "La filosofía como estilo de vida", 12.

Pero el filósofo ama también la sabiduría, y con ella se supera la dicotomía entre amar y saber. Así como no hay epistemología sin ontología, puesto que la *epistêmê* lo es del *on*, así tampoco hay conocimiento sin amor.<sup>41</sup>

Coma o amor, a filosofía non terminan nunca; o *filosofar*, como a *actividade amante* nunca remata. Coma o amor, a filosofía non é algo estático; en tanto que o mal filósofo, unha vez cre atopada a verdade, permanece inmutable por séculos. A decadencia da neoescolástica occidental por séculos é unha viva expresión disto. Por iso, Panikkar sabe que:

"Cada filósofo debe empezar de nuevo. Podrá y deberá haber aprendido de sus mayores, pero su punto de partida no puede ser el que sus antepasados le brindan, sino que deberá *enamorarse* personalmente de la realidad que se le ofrece delante."<sup>42</sup>

O *matrimonio* ou unión sagrada entre coñecemento e amor é o que xera a verdadeira filosofía como sabedoría. Pola contra, o divorcio entre ambos é o que crea a esquizofrenia do home contemporáneo. Coñecemento e amor, forman un "matrimonio sagrado", *hieros gamos*, unha unión non-dualista, que non divide a realidade entre un eu e un non-eu controlados por unha dialéctica dualista. "En este *hieros gamos* la realidad no está dividida, fragmentada en partes, sino que más bien subsiste en su propia a-dualidad"<sup>43</sup>.

"*Conocimiento sin amor es mero cálculo*, no penetra en lo que conoce; *amor sin conocimiento es simple emoción*, no hay identificación con lo que se ama...

El amor controlado y dirigido por la razón no es amor. El conocimiento seducido por el sentimiento no es conocimiento... La relación entre conocimiento y amor no es dualista. No hay uno sin el otro, y sin embargo no son lo mismo. Amor no es sólo la condición previa para el conocimiento. Conocimiento no es sólo la condición previa para el amor. Su relación es intrínseca y constitutiva."<sup>44</sup>

A filosofía da vida como *sabedoría do amor*, "axúdanos a superar a dicotomía entre o exterior e o interior", escribe Panikkar<sup>45</sup>, entre acción e

<sup>41</sup> R. Panikkar, *La experiencia filosófica de la India*, Madrid 1997, 16.

<sup>42</sup> *Ibid.*, 17.

<sup>43</sup> R. Panikkar, *Paz e interculturalidad. Una reflexión filosófica*, Barcelona 2007, 148.

<sup>44</sup> *Ibid.*, 140-141.

<sup>45</sup> R. Panikkar, *Paz y desarme cultural*, Madrid 2002, 35.

contemplación ou entre acción e teoría, entre sentimento e razón. Panikkar gusta falar do connubio *karma-gnosis*, un lema rig-védico da unión non-dual entre praxe e teoría como coñecemento; sabedor de que "o dualismo entre teoría e praxe é insuperable até que non se inclúa o amor"<sup>46</sup>. A súa filosofía require unha actitude holista que vai moito máis aló do pensamento conceptual, sen esquecelo; pois non se pode reducir a filosofía a un simple *opus rationis*, unha ciencia ou unha especulación dialéctica. Como gusta repetir Panikkar, *a realidade debe ser realizada e non só pensada*; pois a realidade e a vida non se poden apreixar como obxectos e, polo tanto, como problemas.

"A auténtica filosofía cristaliza nunha maneira de ser: é a expresión da vida mesma, tal como está inscrita na realidade –ou mellor aínda, escrita con *stylus* (pluma)– co estilo da vida mesma."<sup>47</sup>

Falando da necesaria relación entre amor, amizade e filosofía, Panikkar subtitula expresivamente o Prefacio que fixo para un dos primeiros libros publicados sobre o seu pensamento: "Amizade e hermenéutica". Di alí que o amor e a amizade son "un importante instrumento hermenéutico"; máis aínda, "un instrumento hermenéutico indispensable" para unha hermenéutica adecuada, para a comprensión dun texto, dun autor, dun pensamento e dunha realidade concreta<sup>48</sup>. E non por un sentimentalismo subxectivo nin por instrumentalización da amizade, senón porque o que se achega como amigo a un texto, un autor, un pensamento e unha realidade concreta participa con simpatía dese mundo, coñece as súas intencionalidades profundas, mesmo as inconfesadas ou inconscientes, que xogan un papel decisivo. Esta amizade "permite achegarse a *estrutura* mesma de realidade, que é a *interpretans* e o *interpretandum*"; indo á mesma etimoloxía de "instrumento", que ven de *instruere*, que deriva de *struere*, a raíz da cousa mesma<sup>49</sup>. A mesma ciencia contemporánea –que busca obsesivamente a obxectividade alén de todo subxectivismo interpretativo– tomou conciencia da necesidade do "coñecemento persoal" para chegar a un coñecemento obxectivo da realidade. E, desde unha perspectiva semellante, un filósofo de hoxe tan clave como J. Habermas di, tamén, nunha das súas obras máis maduras, que non pode haber "coñecemento" real sen

<sup>46</sup> *La experiencia filosófica de la India*, 17.

<sup>47</sup> R. Vachon, "Proleg. La filosofía intercultural, epifanía d'esperanza en un món ambivalent", en *La filosofía intercultural de Raimon Panikkar*, I. Boada (ed.), *op. cit.* 19.

<sup>48</sup> En A. Rossi, *Pluralismo e armonia. Introduzione al pensiero di Raimon Panikkar*, Città di Castello 1990, 2010<sup>2</sup>, 7.

<sup>49</sup> *Ibid.*, 8.



"interese"<sup>50</sup>; e que interese meirande pode haber por algo/alguén que aquel que ven marcado polo amor?.

Amor como amizade auténtica, libre e desinteresada; que non ten nada que ver co "amiguismo", que é só un xogo de intereses egoístas. Amizade como suxiren a verba inglesa *friendship* (amizade) e as alemanas *friede* (paz) e *freiheit* (liberdade). Por iso, engade Panikkar que "se o home tivese seguido esta regra hermenéutica, o curso da historia podería ter cambiado: cruzadas, inquisición, colonización e máis dunha conquista non terían lugar. Non entendemos realmente ao outro se o outro non é un amigo"<sup>51</sup>. E conclúe as magnificas palabras dese Prólogo de amigo dicindo:

"Non comprendemos sen amizade, porque *sen amor non hai comprensión posible*. Só o amor abre o terreo no que podemos entrar para 'comprender'. *Intellectus é intus legere*."<sup>52</sup>

Pensar é "sopesar o amor que hai en cada cousa, para atopar o equilibrio de todo", di Panikkar: "Se es filósofo como se es *amador*. Es algo que le sucede a uno. La filosofía es una *actitud primaria*"<sup>53</sup>. Un amor que é "sen porqué", como di a coñecida máxima do pensador e místico alemán Angelus Silesius<sup>54</sup>. "Si puedo dar una razón de mi amor, no es un auténtico amor", engade o pensador catalán. Por iso, a filosofía non pode manipularse nin pola vontade nin polo entendemento; de aí que sexa "unha clase especialísima de amor", a sabedoría que contén "o amor primordial". Esta filosofía-sabedoría primordial cristaliza nun estilo de vida; máis aínda: "es la expresión de la vida misma, inscrita o hablada en la realidad por el estilo"<sup>55</sup>.

Hai unha relación evidente entre o pensamento de Panikkar e a *Philosophia Perennis*, aínda que cun distanciamento do noso autor a respeito desta; tanto no que expresa Aldous Huxley na súa coñecida obra *The Perennial Philosophy*<sup>56</sup>, como na maneira como se atribuíu este concepto a si mesma a escolástica tardía. Pero un e outro falan da necesidade de que os filósofos sexan "amantes,

<sup>50</sup> Cf. J. Habermas, *Conocimiento e interés*, Madrid, 1981; Santos Ochoa Torres "Habermas: Conocimiento e interés. El nuevo estatuto de la razón comprensiva", *Aparte Rei. Revista de Filosofía* 55. <http://serbal.pntic.mec.es/~cmunoz11/ochoa55.pdf>.

<sup>51</sup> A. Rossi, *op. cit.* 10.

<sup>52</sup> *Ibid.*, 14.

<sup>53</sup> "La filosofía como estilo de vida", 12.

<sup>54</sup> A. Silesius, *El peregrino querúbico*, Madrid 2005, rima I, 289: "La rosa es sin por qué".

<sup>55</sup> "La filosofía como estilo de vida", 12.

<sup>56</sup> A. Huxley, *The Perennial Philosophy* (1945); ed.española *La Filosofía Perenne*, Buenos Aires 1947.

puros de corazón e pobres de espírito" para ser verdadeiros e *sabios* (Huxley); de que o filósofo "ten necesidade do corazón puro... da vida auténtica que esixen tódalas tradicións para filosofar auténticamente" (Panikkar<sup>57</sup>). Ambos coinciden en utilizar a expresión evanxélica "Benaventurados os puros de corazón porque eles verán a Deus", que Huxley une á do gran poeta sufi Halal-uddin Rumi –tamén moi citado por Panikkar–: "El astrolabio de los misterios de Dios es el amor". Para Huxley, como para Panikkar, hay poucos filósofos profesionais que poidan chegar á natureza desta Realidade, porque non cumpren as condición para poder achegarse a ela, ao non ser verdadeiramente "amantes, puros de corazón e pobres de espírito".

"Es un hecho confirmado y reconfirmado durante dos o tres mil años de historia, que la Realidad última no es clara e inmediatamente aprehendida sino por aquellos que se hicieron amantes, puros de corazón y pobres de espíritu...

La certidumbre, válida de por sí, de la visión directa no puede, por la naturaleza misma de las cosas, ser conseguida sino por aquellos que están equipados con 'el astrolabio de los misterios de Dios'. Si uno mismo no es sabio ni santo, lo mejor que puede hacer, en el campo de la metafísica, es estudiar las obras de los que lo fueron."<sup>58</sup>

Na súa obra pioneira *El concepto de naturaleza* xa dixeran Panikkar, nos comezos da súa actividade filosófica: "El amor es el vínculo que une todas las cosas entre sí y con Dios, dando lugar al orden cósmico".

"La esencia de la naturaleza es el amor... El amor es el vínculo unificador de todo el universo y la fuerza interna que lo anima... El amor es juntamente con la inteligencia el reflejo más perfecto de la Divinidad. Y la fría jerarquía de valores de la moderna axiología es la derivación de la cálida concepción escolástica del amor natural de cada cosa a su totalidad, o la totalidad del universo de que forma parte... como participación de un Dios que es amor... El último fin de todos los seres es Dios, y de El han recibido la fuerza y el impulso para amarle... El fin de toda criatura es el amor, ya que *amar es unirse con el amado con una unión más perfecta que la del conocimiento*."<sup>59</sup>

<sup>57</sup> "La filosofía como estilo de vida", 12.

<sup>58</sup> A. Huxley, *La Filosofía perenne*, op. cit., 12.

<sup>59</sup> *El concepto de naturaleza*, 257.

Panikkar manifesta claramente que é o amor o que une a Realidade; que é divina, humana e cósmica. Unha relación entre materia e espírito, entre cosmos, ser humano e divindade, que el expresa coa *perspectiva cosmo-te-ándrica*. A filosofía como *sabedoría do amor* que enuncia Panikkar debe ser unha filosofía que desemboque nun estilo de vida:

"Una filosofía que sólo se ocupa de estructuras, teorías e ideas, y se aparta de la vida, evita la praxis y reprime los sentimientos, es para mí no sólo unilateral, porque deja aspectos de la realidad sin considerar, sino también mala filosofía."<sup>60</sup>

Esta mala comprensión destruíría a filosofía como verdadeira sabedoría. A mesma aproximación á realidade, se non se fai con amor agudiza o mal; pois non hai verdadeira relación humana sen amor. Por iso, o filósofo necesita "un corazón puro" e un espírito ascético. E a actividade filosófica "esixe unha total entrega": "Só se ti es ti mesmo, ti puro para ti mesmo, podes coñecer as cousas como son", di cun mestre zen. A opción de Panikkar polo camiño académico filosófico, supón que un *profesor* non é un mercenario intelectual, senón "un que profesa": "Uno que profesa; es decir, un hombre que profesa toda su vida. Como un monje no es un solitario aislado, un '*monachos*', sino el que lucha por llegar a unificarse (*monos*, uno)"; é a chamada á *síntese que o abrangue todo*, como veremos logo<sup>61</sup>.

Acorde con todo isto, en "La filosofía como estilo de vida", Panikkar resume a súa vida filosófica baixo dous capítulos: *risco existencial e responsabilidade intelectual*. O primeiro por ser unha vida que se enraíza en máis dunha cultura e relixión; "unha existencia entregada á ortopraxe máis que á ortodoxia"; unha vida entregada a un diálogo intercultural, vivido como necesidade intrínseca do pensamento, na busca da harmonización do *mithos* e o *logos*. E a *responsabilidade intelectual* para poder expresar estas experiencias fundamentais dunha maneira intelixible.

"¿Puede el dilema monismo/dualismo ser resuelto no sólo en la esfera existencial, sino también en el dominio del intelecto? Este es el lugar propio del *advaita*; la intuición de las diversidades no son ni absolutizadas (dualismo), ni ignoradas (monismo), ni convertidas en ídolos (panteísmo)."<sup>62</sup>

<sup>60</sup> "La filosofía como estilo de vida", 12.

<sup>61</sup> *Ibid.*, 13.

<sup>62</sup> *Ibid.*, 13-14.

O riquísimo concepto do *advaita* é clave no pensamento oriental e no pensamento de Panikkar. Este amor que une a realidade divina, humana e cósmica, materia e espírito, cosmos, ser humano e divindade, exprésao Panikkar coa súa *perspectiva cosmoteándrica*. Esta perspectiva –que preferimos chamar *teantropocósmica* pola gradación xerárquica desta trindade que expresa a Realidade, e porque *anthropos* expresa mellor a realidade inclusiva do “ser humano” que *andros*, “varón”– ven ser algo tan sinxelo como complexo: a intuición totalizante que ve a triple dimensión constituinte da Realidade (divina-humana-cósmica) como un todo: “É a intuición, totalmente integrada, do tecido sen costuras da realidade enteira”; “o coñecemento indiviso da totalidade”, di<sup>63</sup>. Porque, “o que conta é a realidade enteira, a materia tanto coma o espírito, a ciencia tanto coma o misticismo, a alma tanto coma o corpo”<sup>64</sup>.

<sup>63</sup> R. Panikkar, *La intuición cosmoteándrica. Las tres dimensiones de la realidad*, Madrid 1999, 19.

<sup>64</sup> R. Panikkar, “La intuición cosmoteándrica”, en *La nueva inocencia*, Estella 1993, 54.